

Стимулюючий вплив спеціальних податкових режимів на інноваційну діяльність технопарків України

Проаналізовано ефективність преференцій спеціального податкового режиму технологічних парків. Виділено комплекс взаємопов'язаних проблем функціонування національних технопарків. Доводиться важливість пільгового податкового режиму для учасників інвестиційного процесу як дієвого інструменту активізації інвестиційно-інноваційної діяльності.

Проанализирована эффективность преференций специального налогового режима технологических парков. Выделен комплекс взаимосвязанных проблем функционирования национальных технопарков. Доказывается важность льготного налогового режима для участников инвестиционного процесса как действенного инструмента активизации инвестиционно-инновационной деятельности.

Efficiency of preferences of the special tax mode for technological parks is analysed. The complex of problems which are related to functioning of technological parks is selected. There is importance of privilege tax mode for the participants of investment process as an effective instrument for enhancing investment and innovation.

Постановка проблеми. Процеси технологічного пристосування до ринкових умов відбуваються в значній мірі за рахунок інноваційних перетворень, які обумовлюють структурну перебудову економіки. Причому для активізації інвестиційної діяльності необхідне цілеспрямоване державне регулювання інноваційно-технічної сфери. Не зважаючи, на наявність в Україні законодавчої бази та інноваційних програм економічного розвитку, сьогодні не створено сприятливого середовища для розвитку науки і техніки, а тим паче – впровадження нововведень у виробництво. Підвищений інтерес з боку науковців і фахівців практичного спрямування до діяльності інноваційно-технологічних об'єднань, орієнтованих на випуск наукомісткої продукції, пояснюється їх унікальною роллю у впровадженні інноваційної моделі економічного розвитку.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Важливість ендогенного шляху розвитку для української економіки довели у своїх працях такі вітчизняні науковці, як О. Амоша, Ю. Бажал, З. Варналій, А. Гальчинський, В. Геець, Г. Гендлер, М. Денисенко, В. Литвиненко, Л. Федулова та багато інших. Серед видатних учених-економістів XIX–XX ст. значний внесок у розвиток інноваційної теорії економічного розвитку здійснили М. Туган-Барановський, А. Шлітгоф, Г. Кассель, Й. Шумпетер, Р. Солоу, М. Кондратьєв та їх послідовники.

Попри наявність численних публікацій з питань функціонування технопарків в Україні, наприклад [1–8], в яких досліджуються особливості розвитку, стан і результати діяльності, численні організаційно-правові проблеми, окреслюються шляхи вдосконалення, вважаємо, що питання ефективності спеціального податкового режиму, яким користуються українські технопарки залишається актуальним і потребує подальших ґрунтовних розробок.

Метою статті є аналіз ефективності податкових преференцій в процесі дослідження діяльності технопарків, з огляду на те, що серед усіх пільг, які надаються в рамках спеціального режиму інноваційної діяльності, в сучасних умовах держпідтримки технопарків України зводиться фактично до пільгового оподаткування.

Виклад основного матеріалу. Згідно з українським законодавством кошти цільових субсидій, що зараховуються на спеціальні рахунки технопарків, їх учасників та спільних підприємств можуть використовуватися виключно на наукову і науково-технічну діяльність, розвиток власної науково-технологічної та дослідно-експериментальної бази, підвищуючи таким чином наукомісткість продукції, що виробляється. При цьому для технологічних парків важливим є дотримання плану виробництва інноваційної продукції, що був затверджений при державній реєстрації інноваційних проектів, оскільки суми, не використані протягом наступних трьох місяців після закінчення строку виконання проекту, підлягають зарахуванню до державного бюджету [9].

У зв'язку зі скасуванням податкових пільг для виконавців проектів технологічних парків Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» від 25.03.2005 р. №2505-IV та деяких інших законодавчих актів України» розвиток останніх було загальмовано, що негативно позначилося на їхній діяльності. Причиною такого радикального кроку було звинувачення учасників технопарків у використанні преференцій для побудови незаконних схем мінімізації податків. Таким чином, технологічні парки, які сумлінно займалися розробкою перспективних технологій, абсолютно необґрунтовано залишилися без жодної підтримки держави поряд із тими виконавцями інноваційних проектів, які зловживали пільгами. Попри те, що в 2006 році державна підтримка технопарків була частково відновлена, даний факт негативно відобразився на техніко-економічних показниках їх діяльності, що слід взяти до уваги в процесі аналізу.

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ПРОБЛЕМИ

Станом на 2008 рік згідно з Законом України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технопарків» від 12.01.2006 р. №3333-IV в Україні зареєстровано 16 технопарків, з яких тільки вісім здійснюють виробництво і реалізацію інноваційної продукції. Найбільш відомий вітчизняний технопарк був створений Інститутом електрозварювання ім. Є.О. Патона Національної академії наук України, пріоритетами діяльності якого є застосування новітніх досягнень зварювальної науки і техніки. Так, серед останніх здобутків вчених інституту – унікальна технологія та устаткування для зварювання м'яких тканин людського організму, що набув світового визнання і який призвів до перевороту в хірургії. Окрім вищезазначеного, до провідних технопарків слід також віднести «Інститут монокристалів», «Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка», «Вуглемаш», які за час свого існування розв'язали ряд складних технологічних проблем і забезпечили впровадження результатів досліджень у практику.

За даними технологічного парку «ІЕЗ ім. Є.О. Патона» за 2000–2008 роки українськими технологічними парками впроваджувалося 116 інноваційних проектів, у рамках виконання яких було реалізовано інноваційної продукції на суму майже 14 млрд. грн. (у тому числі 1,7 млрд. грн. – експорт), при цьому створено 3246 нових робочих місць. До Державного бюджету України та державних цільових фондів технопарками за цей же період було перераховано понад 0,9 млрд. грн., тоді як надано податкових пільг в розмірі 0,48 млрд. грн. [10, с. 10–11].

Як видно з діаграми (рис. 1), в загальному обсязі реалізації інноваційної продукції лівова частина (71,72%) належить ІЕЗ ім. Є.О. Патона, в сукупності з «Інститутом монокристалів» та технопарком «Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка» вони забезпечують виробництво понад 99% інновацій серед технопарків.

Аналізуючи соціально-економічні показники діяльності технопарків, можна відмітити, що загрозливо зменшилася кількість інвестиційних проектів, при чому за 2005–2006

роки взагалі не прийнято жодного. Якщо порівняти сучасну ситуацію з початком функціонування технопарків, то рівно в десять разів зменшилась кількість проектів і за 2008 рік лише шість проектів прийнято. Очевидно, така негативна тенденція викликана погіршенням умов діяльності технопарків, скасуванням пільг та жорсткішим контролем з боку державних органів за реєстрацією і виконанням проектів. Обсяг реалізованої інноваційної продукції протягом досліджуваного періоду постійно зростав і з 2000 року збільшився в 16,9 раза, сягнувши 3 млрд. грн. в 2008 році. Проте динаміка зростання значно знизилася починаючи з 2006 року і залишається, хоч і позитивною – та порівняно низькою. Взв'язавши до уваги той факт, що кількість впроваджуваних проектів з роками знизилася, то скорочення темпів приросту випуску інноваційної продукції пояснюється виробленням потенціалу раніше затверджених проектів і відсутністю нових.

Порівняно незначна частка продукції – близько 12,3% – на суму 1,7 млрд. грн. була реалізована за кордон з початку функціонування технопарків. Найбільші обсяги експорту були зареєстровані саме в 2005 році (367 млн. грн.), після чого простежується негативна динаміка росту, яка у 2008 році досягла свого апогею і обсяг експортованої продукції становив лише 31,8% від попереднього року (99 млн. грн.), а це майже на рівні 2000 – 2002 років. Позитивним є баланс зовнішньоекономічної діяльності технопарків – за досліджуваний період сальдо експорту та імпорту становить 220 млн. грн. (1721 млн. грн. – 1501 млн. грн.) [10, с. 27–28]. Проте, аналізуючи зовнішньоекономічну діяльність технопарків по роках, звернемо увагу на темпи приросту експорту та імпорту (рис. 2) та чіткій зміні тенденцій саме у 2005 році. Так, за період 2000–2004 років імпорт збільшувався з року в рік, проте темпи його зростання весь час падали, тоді як темпи зростання експорту, навпаки, збільшувалися. На нашу думку, це пояснюється наявністю часового лагу між закупівлею імпортного обладнання та устаткування і випуском продукції на експорт. Унаслідок

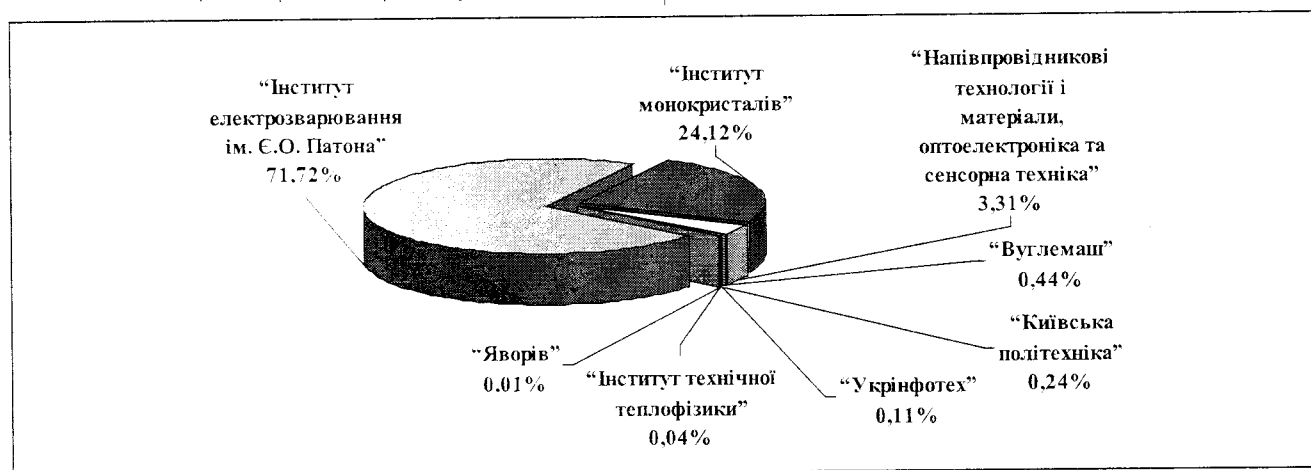

Рисунок 1. Частка реалізованої технопарками інноваційної продукції за 2000–2008 роки (за даними Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона) [10]

відміни митних пільг у 2005 році обсяги імпорту скоротилися до 30,8% у порівнянні з 2004 роком і становили 115 млн. грн. У силу того що за період 2005–2007 років майже не приймалися нові проекти, обсяг експорту почав падати зростаючими темпами, а імпорт збільшився лише у 2008 році на 315,9% порівняно з попереднім роком (у зв'язку із затвердженням нових проектів), що призвело до негативного сальдо балансу зовнішньоекономічної діяльності технопарків.

Усього за весь період функціонування технологічних парків до скарбниці держави було сплачено податків і обов'язкових платежів на суму 905 млн. грн., що на 425 млн. грн. більше, ніж було надано пільг в оподаткуванні [10, с. 27]. Як проілюстровано на рис. 3, сума сплачених податків до бюджету збільшувалася з 7 млн. грн. за 2000–2001 роки до 230 млн. грн. у 2006 році, після чого спостерігається значний спад податкових надходжень від технопарків, і в 2008 році цей показник впав до 66 млн. грн. (у 3,5 раза менше порівняно з 2006 роком). Що стосується наданих податкових пільг, то їхній обсяг поступово зростав за період 2000–2004 років (у 10 разів), потім з 2005 року ситуація змінилася на діаметрально протилежну – якщо в 2004 році держава надала пільг на 173 млн. грн., то в 2008 році їхній обсяг ледь сягнув 3 млн. грн. (в 11,3 раза менше). Загалом технопаркам надано податкових преференцій за весь період діяльності на суму 480 млн. грн.

З означеного вище можна зробити висновок, що відміна спеціального податкового режиму для технопарків призвела до зростання бюджетної ефективності. Як бачимо з наведеного графіку, бюджетний баланс діяльності технопарків за період 2000–2004 років був з від'ємним значенням, а вже в 2005 році становив +115 млн. грн. проти –57 млн. грн. у 2004 році.

Цей факт можна було б оцінити як позитивне явище, якщо бюджетна ефективність зростає за рахунок збільшення обсягів реалізованої продукції і, відповідно – податкових платежів. Насправді можемо констатувати, що за рахунок нівелювання дії спеціального податкового режиму склалося хибне враження покращення бюджетної ефективності діяльності технопарків. Як і слід було очікувати, темпи зростання бюджетної ефективності недовго мали додатне значення – з 2006 року даний показник знижується і в 2008 році становив –63 млн. грн. (проти +115 у 2005 році, +195 у 2006 році та +187 у 2007 році).

Слід також відмітити, що саме 2005 рік став переломним у діяльності технопарків. З вищенаведених аналітичних даних стає очевидним, що саме скасування податкових преференцій негативно вплинуло на діяльність єдиних в Україні інноваційних структур, які обрали і намагаються реалізувати в життя інноваційну модель економічного розвитку.

У ході нашого дослідження викристалізувався комплекс взаємопов'язаних проблем функціонування вітчизняних технологічних парків, які пропонуємо згрупувати наступним чином: організаційно-правові проблеми, проблеми фінансування та недоліки пільгового режиму оподаткування.

Серед недоліків організаційно-правового поля ще раз відмітимо нестабільність законодавства, що регламентує спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності. Можна з впевненістю стверджувати, що повне скасування системи пільг призвело до значних втрат не тільки учасників інноваційних розробок, а й держави в цілому внаслідок втрати довіри і без того небагаточисельних інвесторів. Особливо гостро реагують на непередбачувані зміни нормативно-правової бази іноземні інвестори, з огляду на зростання ризикованості інноваційних проектів. Ми підтримуємо позицію більшості науковців та практиків, що такі дії

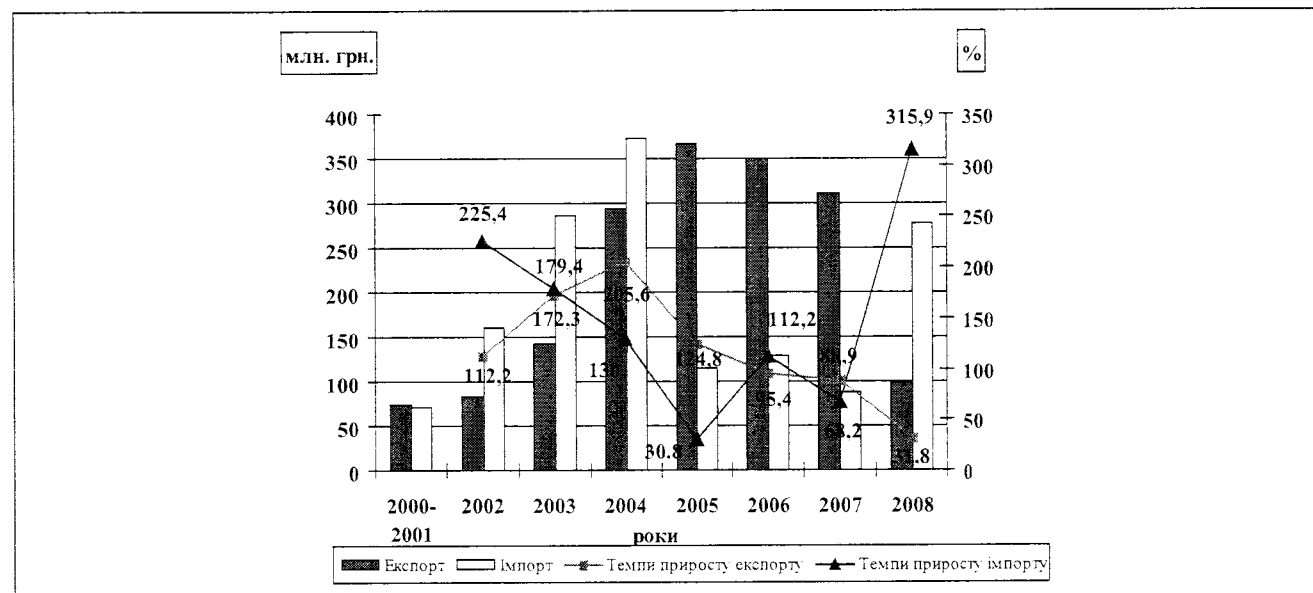

Рисунок 2. Зміни обсягів експорту інноваційної продукції та імпорту устаткування і обладнання за період 2000–2008 років (за даними ІЕЗ ім. Є.О. Патона) [10]

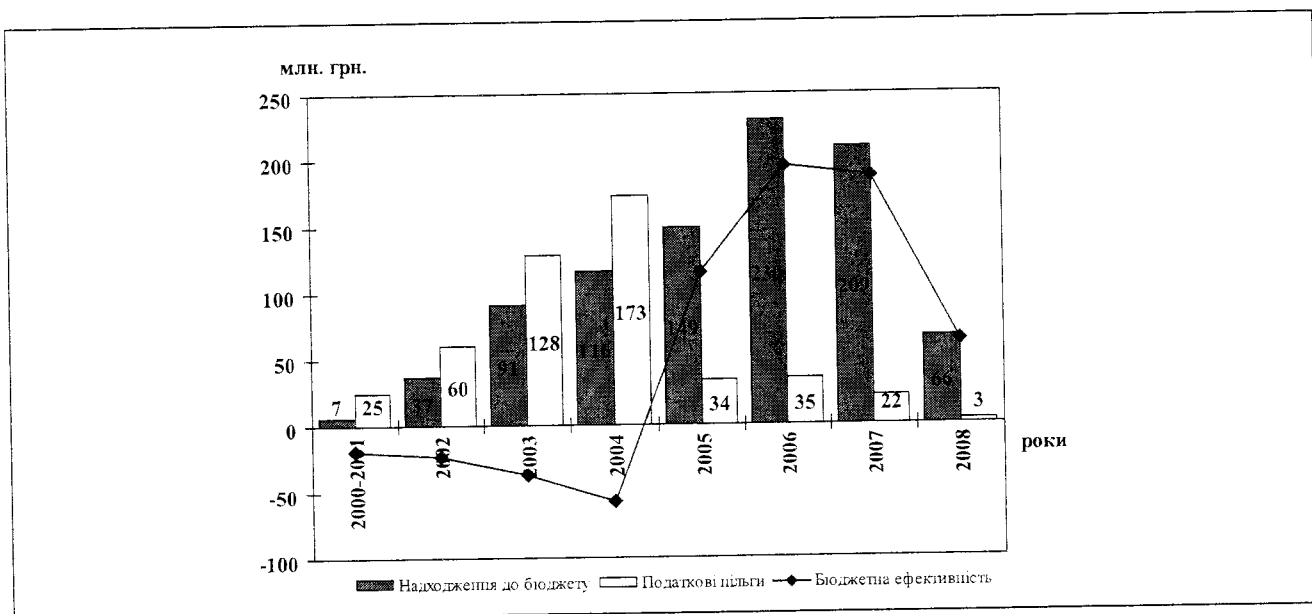

Рисунок 3. Бюджетна ефективність діяльності технопарків за період 2000–2008 років (за даними ІЕЗ ім. Є.О. Патона) [10]

державних органів є невиправданими і несуть пряму загрозу технологічній та економічній безпеці України. На наше глибоке переконання, в даному випадку слід було обрати більш виважений шлях вдосконалення, усунувши недоліки функціонування спеціального режиму, замість радикального скасування, що було спрямоване на вирішення лише проблеми бюджетної ефективності, не враховуючи, що такі заходи віддаляють Україну від стратегічної мети на шляху інноваційного розвитку.

Наступною проблемою, що викликає гострі дискусії, є відмінність організаційної структури українських технопарків від світових зразків. Модель класичного технопарку передбачає розташування на території вищого навчального закладу інноваційно-технологічного, учбового, консультаційного, інформаційного, маркетингового центрів та промислової зони, в якій розміщуються інноваційні підприємства. Концентрація всіх учасників інноваційного процесу в межах однієї території забезпечує замкненість і ефективність технологічного ланцюга від науково-дослідницьких проектів до випуску нового продукту. Відтак, вважається, що, побудовані за такою моделлю, технопарки забезпечують ефективне функціонування «трикутника знань» (освіта – наука – виробництво) саме на тих територіях, які здатні зробити ці держави конкурентоспроможними на глобальному ринку. Адже таким чином концентруються інтереси університетів, науково-дослідницьких центрів, промисловості, регіональної та місцевої влади, і це забезпечує синергетичний ефект [11].

Враховуючи українські реалії і відсутність фінансування, при створенні вітчизняних технопарків в основу було взято модель «віртуального технопарку». На відміну від традиційних, їхні учасники не розташовані на одній території (що потребувало значних капіталовкладень) і не мають промислової зони – всі учасники реалізують проекти на влас-

них майданчиках. Українські технопарки далекі від класичних зрізів ще й тим, що зароджувалися на базі науково-дослідних інститутів Національної академії наук України, а не вищих навчальних закладів, як зазвичай. Через відсутність бізнес-інкубаторів, які передбачають надання допомоги малим високотехнологічним компаніям на ранніх стадіях розвитку, панує думка, що технопарки створювались вченими без участі підприємців, в результаті чого не було враховано багато нюансів, пов'язаних з комерціалізацією технологій. Тобто, форма діяльності, реалізована в українських технопарках, ефективна лише для великих науково-виробничих комплексів [12].

Проте на дану проблему існують і інші погляди, серед представників яких ряд науковців та президент НАНУ Б.Є. Патон [13]. Квінтесенція протилежної точки зору полягає в тому, що сучасний рівень розвитку комунікаційних систем дозволяє успішно співпрацювати на відстані. «Віртуальна» модель технопарку або так званий технопарк «без стін» – це оптимальна для України організаційна форма інноваційних структур, що враховує унікальні умови економічного розвитку і не потребує значних капіталовкладень. Тим паче, що розроблена й реалізована в Україні ідея технопарків у вигляді науково-промислових комплексів себе виправдала і набуває поширення у світі [14].

Ще однією суттєвою проблемою розвитку технологічних парків є недостатність фінансування і відсутність дієвих механізмів держпідтримки. Держава майже не бере участі у фінансуванні проектів технопарків, тобто за період 2000–2006 років коштів з бюджету не виділялося, і лише в 2007 і 2008 роках було надано фінансову підтримку в сумі 51 млн. грн. Передбачене законодавством пільгове надання кредитів та компенсація відсотків за отриманими банківськими кредитами з бюджету на сучасному етапі та-

кож не впроваджено в практику, передусім через обмеженість фінансових ресурсів. Таким чином, забезпечення фінансування розробок технопарків здійснюється переважно за рахунок інвестиційних ресурсів та залучення кредитів на загальних підставах. Причому отримати банківські кредити досить проблематично внаслідок високих ризиків інноваційних проектів, і, очевидно, що через відсутність пільг неможливо зацікавити потенційних інвесторів. Наведені дані зміни обсягів залучених інвестицій переконливо свідчать про правильність даних тверджень – так, суми інвестиційних коштів критично зменшуються з року в рік починаючи з 2005 року (11 млн. грн., що в 11,7 раза менше, ніж у попередньому році) по 2007 рік (6 млн. грн.), і тільки з позавленням діяльності технопарків в 2008 році обсяг залучених інвестицій зріс до відмітки 31 млн. грн., що обумовлено прийняттям нових проектів [10, с. 27].

Отже, як бачимо з наведеного вище, в Україні відсутні будь-які прямі заходи державної підтримки інноваційної діяльності, а стимулювання розвитку технопарків практично зводиться до надання цільових субсидій у вигляді звільнення від оподаткування чи перерахування сум податків на рахунки технопарків. Зважаючи на ситуацію, в якій перебуває економіка України на сучасному етапі та проблеми трансформаційного періоду, ставимо під сумнів можливість налагодити державне фінансування розвитку ринку нововведень, як це відбувається у високо розвинутих країнах. Більш того, враховуючи рівень корупції, а також ризикованість інноваційних проектів, вважаємо, що фінансування інноваційної діяльності тільки за рахунок бюджетних коштів є неефективним. Зарубіжний досвід переконливо засвідчує, що провідна роль у фінансуванні наукових досліджень переходить від суспільного до приватного сектору, а також зростає число посередників, що спеціалізуються на аналізі, відборі та управлінні технологічними інноваційними проектами. Варто наголосити, що на сторінках вітчизняної наукової літератури активно ведеться обговорення можливостей впливу венчурного капіталу на покращення інвестиційного клімату в сфері інновацій. На переконання спеціалістів (наприклад, Л.М. Яворської та І.І. Бовдир) Україна, розвиваючи венчурний бізнес, могла б інвестувати та ризикувати спільно з приватними інвесторами. У ході такого співробітництва, за рахунок ефективного керування з боку приватних структур, держава знижує свої ризики [15].

Резюмуючи, відмітимо, що в умовах недостатності бюджетних коштів, гостро постає проблема залучення інвесторів приватного сектору (як вітчизняних, так і з-за кордону), які, в свою чергу, очікують привабливого інвестиційного середовища та гарантій з боку держави. Відповідно до цього набуває ваги проблема недосконалості пільгового податкового режиму для учасників інвестиційного процесу, як дієвого інструменту активізації інвестиційно-інноваційної діяльності.

З контексту викладеного випливає, що сьогодні реально можливим для фінансової підтримки розвитку технопарків є

вдосконалення саме спецрежиму преференційного оподаткування, який на сучасному етапі характеризується низкою недоліків. Перш за все, зауважимо, що після скасування, преференції були не повністю відновлені. Зокрема, всупереч чинному законодавству, право на застосування податкового векселя при імпорті обладнання, устаткування та комплектуючих технопаркам не повернули. Митні векселі по ПДВ для технопарків на сьогодні є основною формою державної підтримки їхньої діяльності. Крім того, постійно мають місце неповернення ПДВ за минулі роки, що вимиває і без того недостатні оборотні кошти виконавців проектів.

Гострі суперечки також виникають у зв'язку з питанням звільнення від ввізного мита при імпорті обладнання. З одного боку, у випадку надання пільгового митного режиму технопаркам держава справді втрачає поступлення до бюджету. Проте, якщо розглядати проблему не лише з фіскальної точки зору, а оцінити ситуацію з позиції економічної ефективності, то приходимо до кардинально іншого висновку. Адже згідно з діючим законодавством учасники технологічних парків звільнюються від ввізного мита при ввезенні в Україну для реалізації проектів нових устаткування, обладнання та комплектуючих, а також матеріалів, які не виробляються в Україні. Тобто такий імпорт загрози національним інтересам та вітчизняному товаровиробнику не містить, а в разі скасування пільги – поступлення в бюджет навряд чи збільшаться. Найімовірніше, що інноваційний імпорт взагалі зупиниться, внаслідок збільшення фіскального тиску, тому ми притримуємось погляду, що це не є втрачати бюджету. На наше переконання, у разі, коли негативні екстерналії, породжені даною преференцією, виявилися б більшими за позитивний ефект від її надання, тоді слід було б застосовувати загальний режим. Але в даному випадку, вважаємо, що бюджетна ефективність не повинна бути визначальним фактором у прийнятті рішення, а пріоритет повинен надаватися інтересам технопарків, яким високотехнологічне імпортне обладнання, аналогів якого в Україні немає, необхідне для реалізації своїх проектів.

Висновки

Узагальнюючи результати проведеного аналізу діяльності технологічних парків України, доходимо висновку, що їх успішному функціонуванню стоять на заваді низка проблем, породжених недосконалістю нормативно-правової бази, низьким рівнем розвитку інфраструктури, обмеженістю фінансових ресурсів, а також необгрунтованою державною політикою, що передбачає не всебічну підтримку, а навпаки – спрямована на боротьбу з інноваційними структурами, як з потенційними мінімізаторами податкових платежів.

Література

1. Денисенко М.П., Білан Д.І., Шпильова Т.І. та ін. Особливості розвитку технологічних парків України / Денисенко М.П., Білан Д.І., Шпильова Т.І., Шпильовий В.Д. // Коммунальное хозяйство горо-

СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІ ПРОБЛЕМИ

зов. Научно-технический сборник. – Вып. 69. – сер. Технические науки и архитектура. – К.: «Техніка», 2006. – С. 41–52.

2. Гендлер Г. Мазур А.А., Осадчая Н.В. Технологические парки Украины – достижения и проблемы [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://iee.org.ua/files/alushta/86-mazur-techn_park.pdf

3. Мазур А.А. Технопарк института электросварки им. Е.О. Патона НАНУ: результаты и перспективы // Наука і інновації. – 2008. – №1. – С. 74–80.

4. Мусієнко П.В., Бражнікова А.Г. Технопарк як організаційна форма розвитку інноваційного потенціалу в Україні // Держава та регіони. – 2007. – №3 (сер. Економіка та підприємництво). – С. 154–160.

5. Петрина М.Ю. Методика оцінки інноваційного потенціалу технопаркової структури // Регіональна економіка. – 2006. – №3. – С. 119–129.

6. Технологічні парки: світовий та український досвід // Під ред. Д.В. Табачника. – Київ: ТП ІЕЗ, 2004. – 48 с.

7. Тулуш Л.Д. Податкові важелі та механізми стимулювання інновацій // Фінанси України. – 2006. – №4. – С. 62–70.

8. Туташинський В.І. Технологічні парки України: результати роботи та проблеми діяльності // Наука та інновації. – 2005. – №2. – С. 101–108.

9. Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» від 12 січня 2006 року N 3333-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3333-15>

10. Технологічні парки України: стан та проблеми // Матеріали круглого столу «Технологічні парки та інноваційні структури інших типів в Україні: стан та перспективи розвитку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tp.paton.kiev.ua/about/publicis/tpukrword.doc>

11. Тишевська Є. Аналітика: в інноваційному трикутнику – європейський досвід та український шлях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu-edu.org/news/info/9> // 25.05.2008 р.

12. Благонравин М., Рубан О. Вывод технопарков из юрского периода: инновационная инфраструктура // Наука и технологии. – 2006. – <http://expert.ua/archive/31/O/64/> №9(60). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://expert.ua/articles/12/O/1655/>

13. Моїсєєв В. Борис Патон: Роль Національної Академії Наук у житті країни і нові вимоги просто зобов'язують нас дбати про подальше підвищення ефективності всієї наукової діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.knu.gov.ua>

14. Технологічні парки України: стан та проблеми // Матеріали круглого столу «Технологічні парки та інноваційні структури інших типів в Україні: стан та перспективи розвитку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tp.paton.kiev.ua/about/publicis/tpukrword.doc>

15. Яворська Л.М., Бовдир І.І. Тенденції та необхідні заходи державної підтримки для розвитку венчурної галузі в Україні // Науково-технічний збірник «Коммунальное хозяйство городов». Випуск 83. Серія: Економічні науки. – 2008 р. – С. 42–49. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.ksame.kharkov.ua>